

Bevolkingsaantal en welvaart

door H. J. Heeren

In een serie artikelen, die gewijd is aan de problematiek van onze welvaartsstaat, mag een beschouwing over het bevolkingsvraagstuk niet ontbreken. Immers, juist het verband tussen bevolkingsaantal en welvaart heeft niet alleen de klassieke economen bezighouden, maar ook een centrale plaats gehad in ons na-oorlogs welzijnsbeleid.

Bij de klassieke economen is het natuurlijk vooral Malthus geweest, die de geesten heeft beheerst. Kortweg geformuleerd luidt zijn theorie, dat toenemende bevolkingsgroei moet leiden tot afnemende welvaart. Deze afnemende welvaart treedt op ofwel in de vorm van de beruchte positive checks: armoede, ziekte, epidemieën, oorlogen enzovoort, ofwel in de vorm van de zogenaamde preventive checks, waaronder Malthus uitstel van huwelijksluiting als beste oplossing aanbeval. Deze theorie heeft zoals bekend een geweldige invloed uitgeoefend op het denken van zijn tijd en leidde zelfs tot een soort afbraak van wat er aan welzijnsmaatregelen aanwezig was: in 1834 werden de Poor Laws ingetrokken omdat zij toch maar tot bevolkingsgroei zouden leiden.¹ De theorie van Malthus kreeg een plaats temidden der klassieken, naast de wet van de verminderende meeropbrengsten, de ijzeren loonwet en meer van dit alles. Geen wonder, dat Marx de fielen van zijn toorn over Malthus uitstortte.

Slaan wij echter de 19e eeuw verder over, kan komen wij bij de econoom die toch in vele opzichten als de vader van de moderne welvaartsstaat mag worden beschouwd: *John Maynard Keynes*. In het denken van Keynes over welvaart en bevolkingsaantal zijn duidelijk twee fasen te onderkennen; Petersen heeft daarop gewezen.²

Eerst, in de twintiger jaren, staat hij nog duidelijk pro-Malthusiaans opgesteld. In een door hem geredigeerde serie schrijft zijn leerling Wright een boek over *Population*, dat door Keynes van een enthousiast voorwoord wordt voorzien.³

In de loop van de jaren dertig, als hij zijn beroemd geworden 'General Theory' ontwikkelt, ondergaat zijn verhouding tot Malthus een ommekeer. *Van Praag*⁴ heeft in zijn proefschrift de invloed van Malthus op Keynes in deze fase behandeld. Het gaat daarbij vooral om het teruglopen van de vraag van de konsument als oorzaak van de dalende conjunctuur. Een dergelijke teruglopende vraag kan uiteraard mede het gevolg zijn van een dalende bevolking, maar noodzakelijk is dit niet. In ieder geval was Keynes

¹ Zie hierover, J. L. and Barbara Hammond: *The Bleak Age*, Ch. VII, London 1947.

² William Petersen: John Maynard Keynes' theories on Population and the Concept of 'Optimum'; in *The Politics of Population*, New York 1965, p. 46-71.

³ Harold Wright, *Population*, Cambridge, 1923, p. vii-ix.

⁴ Ph. van Praag, *Bevolkingsgroei en welvaartsmeting*, Deventer, 1966, p. 28.

in deze fase duidelijk anti-Malthusianist en deelde hij, wat Petersen genoemd heeft 'the underpopulationist pessimism of the 1930s'. Letterlijk schrijft Keynes: 'When the devil P. of Population is chained up, we are free of one menace; but we are more exposed to the other devil U. of Underemployed Resources than we were before' (Petersen, p. 61).

De gedachte dat werkloosheid zou samenhangen met een stationaire of teruglopende bevolking is vooral uitgewerkt door Reddaway⁵ in een werk uit 1939. Hij gaat daarin uit van een totaal onjuiste bevolkingsprognose, die ertoe zou leiden dat de engelse bevolking zou teruglopen van 40 miljoen tot 30- respectievelijk 18 miljoen in het jaar 2000! (En dat terwijl het laagtepunt in de geboortecijfers reeds in 1933 gepasseerd was). Als gevolg van deze daling zou de vraag naar consumptiegoederen afnemen, en de werkloosheid toenemen. Bovendien zou ook de handelsbalans zeer ongunstig worden beïnvloed, terwijl het overschot aan kapitaal geen beleggingsmogelijkheden zou kunnen vinden. Reddaway eindigt dan ook met een vurig pleidooi voor een kinderbijslagstelsel, dat zal moeten leiden tot een betere inkomensverdeling. Verder beveelt hij aan: een zware belasting op vrijgezellen, het sluiten van bepaalde beroepen voor ongehuwde mannen en voor vrouwen, en beperkingen op de verkoop van contraceptiva ('Without a campaign to raise the birth rate unemployment will increase' p. 135).

Opmerkelijk is bij al deze economische auteurs in de depressie-periode, dat men het werkelijk bevolkingsverloop niet kon of wilde zien. Immers, in de gehele boomperiode van de jaren twintig liepen de geboortecijfers in de westerse wereld terug, en deze teruggang hield juist op midden in de depressie van de jaren dertig.

De volgende tabel I geeft aan op welk tijdstip het dieptepunt in de vooroorlogse geboortecijfers werd bereikt. Midden in de depressie gingen de geboortecijfers weer omhoog; ongeacht de staatsvorm van de betrokken landen; ongeacht de eventueel gevoerde bevolkingspolitiek; ongeacht de gevoerde conjunktuurpolitiek. Deze demografische omslag is nog onvoldoende bestudeerd en zeker onvoldoende verklaard, al is wel gesuggereerd dat de naderende oorlog zijn schaduwen vooruit wierp. Maar de konklusie lijkt onontkoombaar, dat er in deze periode in de westerse wereld *tussen de loop van de van de geboortecijfers en de economische ontwikkeling geen enkel verband aanwezig was.*

⁵ W. B. Reddaway: *The economics of a declining population*, Londen 1939. Voor ons land zijn de beschouwingen in het laatste hoofdstuk van A. M. de Jong, *Inleiding tot het bevolkingsvraagstuk* (Den Haag, 1946) grotendeels op Reddaway gebaseerd.

Tabel 1

Vooroorlogse laagtepunten in de geboortecijfers*

land	jaar	geboortecijfer in ‰
Australië	1934	16,1
België	1936	15,4
Canada	1937	20,0
Denemarken	1935	17,7
Duitsland	1937	18,3
Engeland en Wales	1933	14,4
Finland	1933	18,4
Frankrijk	1941	13,1
Ierland	1941	19,0
Nederland	1937	19,8
Nieuw-Zeeland	1936	16,1
Noorwegen	1935	14,3
Oostenrijk	1937	12,8
Schotland	1933	17,6
Tsjecho-Slowakije	1937	16,3
Verenigde Staten	1933	16,6
Zweden	1934	13,7
Zwitserland	1937	14,9

Demografisch zou het beter zijn geweest de cijfers van de huwelijksvruchtbaarheid op te nemen; deze stonden echter niet voor alle landen ter beschikking. Op basis van de huwelijksvruchtbaarheid kan de omslag één of twee jaar eerder geconstateerd worden.

De na-oorlogse welvaartsstaat: 1945—1960

In deze periode wordt de problematiek in alle westerse landen overheerst door één probleem, dat naar de titel van het boek van *Beveridge* luidt: 'Full Employment in a Free Society'. De volledige werkgelegenheid staat primair in het denken van ekonomen en politici. Maar inmiddels is er één ding veranderd: de geboortegolf van 1946 en daarna heeft de vrees voor onderbevolking plaats doen maken voor die voor overbevolking. Niet meer de vraag naar de economische gevolgen van een stationaire of dalende bevolking houdt de geesten bezig, maar die naar de economische gevolgen van een groeiende bevolking. Met name de vraag hoe de toenemende aantallen jongeren een plaats op de arbeidsmarkt zullen moeten vinden geeft tot grote zorg aanleiding. De term overbevolking begint ten aanzien van de situatie in Nederland in zwang te raken, en de vraag naar de mogelijkheid van het

* Bron: Donald. J. Bogue: *Principles of Demography*, 1969, 72-77.

berekenen van een optimum bevolkingsaantal wordt opnieuw gesteld.⁶

En voor die landen waar geen geboortegolf is opgetreden, zijn het de vluchtelingen die het werkgelegenheidsvraagstuk helpen bemoeilijken, maar ook helpen oplossen.

Hoe somber in de jaren kort na de Tweede Wereldoorlog in ons land het vraagstuk van de werkgelegenheid werd ingezien, kwam tot uiting in de 'prae-adviezen voor het Congres over de gevolgen van de Bevolkingsvermeerdering', op initiatief van het toenmalige Isonevo in 1949 gehouden.⁷

Daarin kwam de ekonoom *Van de Woestijne* tot de konklusie: 'de kansen op een met de bevolkingsaanwas gelijkmatige ontwikkeling van de andere economische elementen zijn geringer te achten dan voor 1940' (blz. 51). En nog duidelijker uitte zich *Steigenga*: 'het is verre van waarschijnlijk, dat in de komende jaren de uitbreiding van de werkgelegenheid gelijke tred zal houden met de toeneming der bevolking' (blz. 71). En hij zag in emigratie de enige oplossing.

In 1950 stelde de Wiardi Beckman Stichting een commissie in 'die tot opdracht kreeg zich te beraden over het vraagstuk van de aard en de normen ener bevolkingspolitiek'. Van deze commissie, die een bijzonder gedegen rapport⁸ opstelde, was *Steigenga* voorzitter. Het rapport ademt een pessimistische ondertoon. Voor een afremming van de bevolkingsgroei ziet men nauwelijks enige reële mogelijkheden, wel daarentegen voor een verlaging van de welvaart: 'denkbaar blijft, dat de nederlandse bevolking in het algemeen bereid zou zijn een dergelijke absolute of relatieve vermindering van de welvaart te aanvaarden' (blz. 210). Men realiseert zich, dat 'een toenevende bevolking in de toekomst, zowel vóór als na 1980, tot voor ons volk nauwelijks aanvaardbare gevolgen zal leiden. Een voortgaande bevolkingsgroei zou dan leiden óf tot het accepteren van een lager levenspeil . . . dan wel op een zo sterke drang tot geboortebeperving en/of emigratie dat deze tot moreel onaanvaardbare konsekwenties zou moeten leiden' (blz. 215). En de oplossing van het vraagstuk wordt ook hier weer geheel gezien in de emigratie: dit is het enige facet waarop de overheid een direkte, zij het beperkte invloed kan uitoefenen. Van deze emigratiepolitiek wordt dan ook eigenlijk alles verwacht: 'kwantitatief is emigratie als onderdeel van de bevolkingspolitiek op korte termijn aanzienlijk belangrijker dan bijvoorbeeld een daling van de huwelijksvruchtbaarheid' (blz. 219), een konklusie die

⁶ S. Korteweg: Het vraagstuk der overbevolking uit economisch oogpunt; in *Aspekten van het vraagstuk der overbevolking*, Groningen, 1953, p. 69-95.

⁷ Prae-adviezen voor het kongres over de gevolgen van de bevolkingsvermeerdering, Amsterdam, 1949.

⁸ Bevolkingsgroei en maatschappelijke verantwoordelijkheid, Amsterdam, 1955.

men nu niet graag meer voor zijn rekening zou nemen! Direkte invloed van de overheid op het geboortecijfer acht men dan ook uitgesloten, hoogstens indirect via voorlichting.

De wisselvalligheden van het nederlandse emigratiebeleid zijn in het proefschrift van Hofstede⁹ uitvoerig beschreven.

Naarmate de verschillende officiële emigratie-nota's elkaar opvolgden, liepen de schattingen omtrent de jaarlijkse emigratiedoelstellingen op: van 15.000 in de Eerste Industrialisatienota van 1949 tot 60.000 in de berekeningen van de Tweede Emigratienota van 1952. In werkelijkheid verlieten in de periode 1945—1960 een totaal van 950.000 personen ons land, maar het kumulatief saldo bedroeg slechts 146.000. Bovendien veranderde de samenstelling van de categorie emigranten; in 1950 bestond 52 % van hen uit boeren, vijf jaren later was dit gedaald tot 9 %.

Hofstede heeft er op gewezen, dat de verschillende publieke-opinie-onderzoekingen in de jaren vijftig een toenemend gevoel van welvaart vertonen, en dat dit welhaast automatisch tot een teruglopende belangstelling voor de emigratie moest leiden. Men emigreert niet uit een welvaartsstaat; welvaartsstaat en emigratie sluiten elkaar uit! En naarmate de werkgelegenheid toeneemt en een gebrek aan geschoolde arbeidskrachten gaat ontstaan, zijn het de werkgeversorganisaties die als eersten gaan aandringen op een stopzetting van het emigratiebeleid.

Over het nederlandse emigratiebeleid heeft niemand scherper de staf gebroken dan Petersen: 'the main reason the nation supports this (emigration) program is that it seems to be a substitute for what is really needed — a publicly sponsored project to reduce fertility'.¹⁰

Natuurlijk herkende men in die jaren ook de invloed van het blijvend hoge geboortecijfer op het probleem van de werkgelegenheid. Maar tegen de mogelijkheid tot het beïnvloeden van het geboortecijfer bestonden zoveel geïnstitutionaliseerde belemmeringen, dat het enige wat men kon doen was een aarzelend begin te maken met onderzoek naar het geboortepatroon. Bedoeld is hier het geboorteonderzoek van het Isonovo, dat bestond uit een schriftelijke enquête onder vrouwen die in ondertrouw gingen, en een eveneens schriftelijk enquête onder huisartsen. Afgezien van deze aanvechtbare onderzoeksmethoden ontwikkelde zich een complete perskampagne tegen dit onderzoek, compleet met ingezonden stukken en kamervragen aan de minister. Het gevolg van een en ander is geweest dat het onderzoek na het verschijnen van het rapport¹¹ niet verder is voortgezet.

⁹ B. P. Hofstede: *Thwarted Exodus. Post-War Overseas Migration from the Netherlands*, Den Haag, 1964.

¹⁰ Petersen, op. cit., p. 314.

¹¹ A. E. Diels: *Opvattingen van ondertrouwde vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstig gezin*. 2 delen, Amsterdam 1951.

Het demografisch onderzoek naar het geboortepatroon heeft mede daardoor 15 jaar stilgelegen. Daar staat tegenover, dat zowel binnenlandse als buitenlandse migratie wel uitvoerig objekt van onderzoek zijn geweest: de proefschriften van Hofstede, Wentholt, Frijda, Boekestijn en in 't Veld-Langeveld zijn hieruit voortgekomen, als mede een groot aantal rapporten.

De welvaartsstaat: tweede fase

In de jaren zestig komt de omslag in onze economische en demografische situatie. Er treedt een snelle industriële groei op, die leidt tot een volledige werkgelegenheid, en zelfs tot een schaarste aan arbeidskrachten. Het emigratiebeleid wordt stopgezet en de buitenlandse arbeidskrachten doen hun intrede. In 1961 slaat het emigratie-overschot om in een immigratie-overschot, en dit is met één uitzondering (in 1967) sindsdien zo gebleven. De aanwezigheid van de buitenlandse arbeidskrachten verstoort de natuurlijke samenstelling van de beroepsbevolking en kan daardoor disproportioneel bijdragen tot een bepaalde economische ontwikkeling. Of dit op de lange duur zo kan doorgaan, is een vraag die in dit kader niet kan worden behandeld.

Belangrijker dan de komst van de immigranten is voor onze demografische situatie de daling van ons geboortecijfer, die in 1965 inzet, eerst langzaam, de laatste jaren steeds sneller. Het is hier niet de plaats om op de oorzaken daarvan uitvoerig in te gaan, maar zij dienen toch voor een belangrijk deel gezocht te worden bij de mentaliteitsveranderingen in ons katholieke volksdeel. De daling van de geboortecijfers vormt een onderdeel van hetzelfde proces dat wij met termen als dekonfessionalisering, ontzuiling, en dergelijke plegen aan te duiden. Met de hypothese, dat de geboortendaling een automatisch gevolg is van de toenemende welvaart, en dat de konsument als het ware kan kiezen tussen kinderen of andere duurzame konsumptiegoederen, is door *Judith Blake* afgerekend in haar magistrale artikel: 'Are Babies Consumer Durables?'¹²

In de derde plaats is daar de bewustwording van de milieuproblematiek, die rond 1970 kan worden gedateerd. Daarmede is de gehele problematiek van de vorige fase van de welvaartsstaat als het ware 180° omgedraaid. In plaats van om volledige werkgelegenheid wordt nu gevraagd om afremming van de economische groei (welzijn versus welvaart) en om afremming van de bevolkingsgroei. Wat dit laatste betreft hebben bepaalde pressiegroepen, zoals Tal en Last, pioniersarbeid verricht. Onder invloed van de engelse *Blueprint for Survival* keren groepen als de Raad voor Milieudefensie zich tegen de grote bevolkingskoncentraties, die agressie en kriminaliteit in de

¹² Judith Blake: *Are Babies Consumer Durables? Population Studies*, Vol. XXII, 1968, p. 5-25.

hand zouden werken, en pleiten voor een daling van ons bevolkingsaantal met maar liefst vijf miljoen mensen. Afgezien van een catastrofe is dit een demografische onmogelijkheid. Wel waarschijnlijk lijkt een stationaire of een licht dalende bevolking over een dertig jaar; hetgeen altijd nog een groei tot een 15 à 16 miljoen inwoners inhoudt.

Interessant is nu de reactie van ekonomen en demografen op het vooruitzicht van een stationaire of dalende bevolking. Op dit gebied heeft de franse school in de demografie, onder haar nestor *Alfred Sauvy*, een grote invloed uitgeoefend, die nog steeds doorwerkt. In Sauvy's voornaamste werk, zijn *Théorie Générale de la Population*,¹³ worden de nadelen van een stationaire bevolking breed uitgemeten. Voor Sauvy is de bevolkingsgroei de motor van de technische vooruitgang, omdat voor een steeds groeiende beroepsbevolking werkgelegenheid moet worden geschapen. Daartegenover kan worden gesteld, dat een stationaire bevolking juist door een gebrek aan arbeidskrachten kan worden gedwongen tot een snellere invoering van technische vernieuwingen. Een ander nadeel dat Sauvy breed uitmeet is de achteruitgang, respectievelijk de verschuivingen in de vraag als gevolg van een stationaire of dalende bevolking. De hierdoor optredende extra besparingen kunnen daarbij echter weer een compensatie vormen.

Het is onmogelijk een omvangrijk werk als dat van Sauvy in dit verband recht te doen. Men krijgt de indruk dat het bij de franse school uiteindelijk een kwestie is van een bepaald psychologisch en geestelijk klimaat, dat met een stationaire of dalende bevolking zou samenhangen.

Dit verklaart waarom de franse politici zo'n moeite hebben met het loslaten van een pro-natalistische geboortepolitiek en de franse demografen zo'n moeite met het accepteren van campagnes voor geboortebeperving in ontwikkelingslanden.

Veel genuanceerder dan Sauvy stellen zich op de luikse hoogleraar *Joseph Stassart*¹⁴ en de Duitse demografe *Hilde Wander*.¹⁵

Stassarts boek is een soort dialoog tussen natalisten en malthusianisten, waarbij hij zich voorzichtig van de franse school distantieert. Hij konkludeert dan ook met nadruk, dat bevolkingsgroei geenszins een voorwaarde is voor economische groei. Het economisch leven kan even goed of even slecht functioneren met een stationaire als met een groeiende bevolking. De tabellen van Stassart tonen bijvoorbeeld duidelijk dat tussen de toeneming

¹³ Alfred Sauvy, *Théorie Générale de la Population*, Vol. I, Economie et Population, Parijs, 1952; een engelse vertaling verscheen nog in 1969.

¹⁴ Joseph Stassart: *Les avantages et les inconvénients économiques d'une population stationaire*, Luik, 1965.

¹⁵ Hilde Wander: *Der Geburtenrückgang in Westeuropa wirtschaftlich gesehen*. Kieler Diskussionsbeiträge, Kiel, 1971.

van de beroepsbevolking en die van de produktiviteit in de periode 1950—1960 geen enkel verband bestaat.

Ook *Van Praag* komt in zijn tegelijkertijd geschreven studie tot de konklusie, dat 'strukturele noch konjunkturele werkloosheid iets te maken hebben met overbevolking'.¹⁶

Het betoog van *Hilde Wander* is het meest recent en houdt ook rekening met de kansen op een dalende bevolking. Zij maakt onderscheid tussen de economische gevolgen op korte termijn en op lange termijn. Op korte termijn zijn de gevolgen economisch gunstig: het inkomen per hoofd en ook de belastinginkomsten nemen toe. Het geringer aantal jongeren kan een betere opleiding krijgen, bijvoorbeeld door verkleining van de schoolklassen. Verder treedt er een verschuiving van de vraag op in de richting van luxe goederen en diensten. De grotere mogelijkheden voor vrouwen om aan het arbeidsproces deel te nemen, tezamen met de betere beroepsopleiding, zouden zelfs kunnen leiden tot een grotere verticale mobiliteit.

Op langere termijn wordt de verhouding tussen produktieven en niet-produktieven ongunstiger, de beroepsbevolking loopt terug en de verleiding dit door buitenlanders aan te vullen neemt toe. Het bejaardenvraagstuk gaat relatief zwaarder wegen, al loopt dit per land sterk uiteen. Voor Nederland zou bij het bereiken van een stationaire bevolking in het jaar 2040 het percentage bejaarden niet meer dan 16 % bedragen. Bij een eventuele dalende bevolking, zoals die thans in de duitse bondsrepubliek voor de deur staat, liggen deze percentages uiteraard hoger.

Er moet daarbij op gewezen worden, dat een stationaire bevolking niet meer is dan een model, dat zich in de werkelijkheid nooit zal voordoen. Er zullen steeds grotere of kleinere schommelingen in geboorte- en sterftecijfers optreden. Belangrijk is, dat men bij een eventueel teruglopend geboortecijfer niet direct in paniek geraakt. *Wander* waarschuwt daartegen met nadruk: 'eine Politik die Kinderreichtum slechthin als Vorteil und Geburtenrückgang als Nachteil betrachtet, geht an den wirtschaftlichen Notwendigkeiten vorbei'.¹⁷

Laten wij maar aannemen, dat een dergelijke waarschuwing voor Nederland niet nodig is. Toch vrees ik, dat een eventuele dalende bevolking ook in ons land tot nationalistische sentimenten aanleiding zou kunnen zijn!

Ook het rapport van de Amerikaanse bevolkingskommissie gaat in op het verband tussen een dalende bevolking en economische ontwikkeling. Daarbij wordt er op gewezen, dat de historische samenhang van bevolkingsgroei en economische expansie geen leidraad kan vormen voor het beleid. De

¹⁶ Van Praag, op. cit., p. 33.

¹⁷ Wander, op. cit., p. 16.

ekonomische expansie in de U.S.A. was voor een belangrijk deel het gevolg van de immigratie, en 'additions to population through immigration are far more stimulating to economic growth than additions by natural increase'.¹⁸ De kommissie kan dan ook geen economische argumenten vinden voor een verdere bevolkingsgroei.

Konklusies en konsekwenties

Van de vier mogelijke combinaties van samenhang tussen bevolkingsgroei en welvaart hebben wij chronologisch de volgende gezien:

- 1 toenemende bevolking → afnemende welvaart (Malthus)
- 2 afnemende bevolking → afnemende welvaart (de latere Keynes, Reddaway)
- 3 toenemende bevolking → toenemende welvaart (Sauvy en de franse school)
- 4 afnemende bevolking → toenemende welvaart (Hilde Wander)

Het overeenkomstige in al deze voorafgaande perioden is, dat men steeds getracht heeft om de bevolkingsontwikkeling te beïnvloeden om daarmee een welvaartseffekt te bereiken. De bevolkingsgroei is echter grotendeels autonoom haar gang gegaan, althans zodanig gekompliceerd dat zij niet voor rechtstreekse beïnvloeding toegankelijk bleek. Dat was het geval met de omslag in de geboorten in de jaren dertig, met de geboortegolf 1946 en met de geboortedaling na 1965.

Nu staan wij, althans in Nederland en andere westerse landen, aan de vooravond van een anti-natalistische bevolkingspolitiek, waarvan de motivering waarschijnlijk voornamelijk op planologische gronden zal gebaseerd zijn. Daarmee wordt duidelijk dat aan de bevolking het primaat toekomt boven de economie: niet de bevolkingsgroei heeft zich aan de welvaart aan te passen, maar omgekeerd. De stationaire of dalende bevolking staan voor de deur: aan de ekonomen om daaruit de konsekwenties te trekken.

Daarbij lijkt met name de stationaire bevolking een ideaal model voor de economische planning: ieder jaar evenveel kinderen geboren, evenveel kinderen naar school, ieder jaar een even groot aanbod op de arbeidsmarkt, ieder jaar evenveel gepensioneerden, enzovoort. Ook voor de planoloog is een dergelijk model wellicht handzaam, maar dat onttrekt zich aan mijn beoordeling.

¹⁸ *Population Growth and the American Future, Signet Edition, New York, 1972, p. 52.*